

Витоки катастрофи

У серпні 1939 року високо в Баварських Альпах кілька німців, спостерігали видовищну картину полярного сьйва, що залило край неба на півночі миготливим криваво-червоним світлом. Один з них написав потім у своїх спогадах, що «останню дію *Götterdämmerung* («Загибелі богів»)² не можна було оформити краще». Інший, задумливий Адольф Гітлер, зауважив ад'ютантові: «Нагадає море крові. Цього разу насильства не оминуть»³. Гітлер, творець і виконавець майбутньої катастрофи, чудово знав, про що казав, він готовий був розв'язати нову жахливу війну, спершу в Європі, а згодом – у всьому світі. Чому Європа знову скотилася до бойових сутичок лише через чверть століття після початку Першої світової війни – зіткнення народів, що повалило імперії та знищило ціле покоління? Справді, це сумна історія про несправджені надії та темні прагнення.

Війна, що її Гітлер мав невдовзі розпочати, додала нового виміру до холодного, похмурого світу держав і влади, поєднавши технології ХХ століття з ідейною брутальністю Французької революції. Катастрофа 1918 року, безперечно, означила можливі перспективи. Але демократичні країни віддали перевагу забуттю суворой науки тієї війни у зручній впевненості, що то була просто жахлива помилка, що належна доза поміркованості – Ліга Націй разом із пацифістськими настроями – зможе зберегти світ для демократії. Натомість мир 1919 року було порушено, бо країни-союзниці, які мали б його обстоювати, не зробили цього, а переможені держави не збиралися дотримуватися мирних угод. Сполучені Штати Америки, втомившись від негараздів Європи, просто відсторонилися, так само вчинила, наскільки їй дозволяло географічне розташування, й Велика Британія. І тільки Франція, що почувалася вразливою на континенті, намагалася зберегти мир.

Спершу німці мріяли скасувати Версальський мирний договір, пункти якого закріплювали їхнє приниження. Італія, а згодом і Японія, розчаровані своєю часткою воєнних трофеїв, мало зважали на дотримання порядку, встановленого після Першої світової війни, а революціонери в Росії були зосереджені на тому, щоб взяти гору у внутрішній громадянській війні й утвердити соціалістичний порядок у новій державі. Уже в момент підписання угоди про перемир'я були закладені передумови для руйнування миру; непереконливе завершення Першої світової війни, коли німецьке військо все ще перебувало

² *Götterdämmerung* («Загибель богів») – опера на три дії з прологом німецького композитора Ріхарда Вагнера, написана в період 1871–1874 рр. в Мюнхені. Музична драма завершує цикл із 4-х опер «Перстень Нібелунгів». Уперше оперу була зіграна на Байройтському фестивалі 1876 р. – Прим. наук. ред.

³ Albert Speer, *Inside the Third Reich* (New York, 1970), p. 162.

на чужій території, робило наступну європейську війну неминучою. Призначення Гітлера райхсканцлером Німеччини в січні 1933 року та розгортання нацистської революції значно наблизили війну, замішану не більше й не менше як на зазіханні Німеччини на тотальне панування на європейському континенті.

Постать Адольфа Гітлера зіграла вирішальну роль у піднесенні націонал-соціалізму. Крім своєї політичної цілеспрямованості, він мав переконання, що цілком відповідали уявленням та упередженням німців. В основі його послання лежала ідеологія. Він насамперед відкинув оптимістичні цінності XIX століття, замінивши їх світоглядом, що спирався винятково на расове питання. З одного боку були арійці, творці великих цивілізацій минулого, що отримали найкраще втілення в німецькій нації; з іншого – євреї, дегенеративні вороги суспільного ладу, які протягом історії отруювали народи. На думку Гітлера, марксизм, соціалізм і капіталізм – все це були лихі загрози, породжені євреями у спробі зруйнувати цивілізацію зсередини. Він вважав, що у своїй расовій теорії відкрив ті фундаментальні засади, що змінять розвиток та історію людства. Доказів на користь своєї системи поглядів він мав не більше, ніж Маркс, Енгельс та їхні послідовники, Ленін і Сталін, для своїх фантазій, але ідеології, подібно до релігій, спираються не на факти чи реальність, а на переконання, надії та страхи.

Марення нацистів про «біологічну еволюцію світу» поєдналося з іншим огидним потягом – до антисемітизму. Гітлер вважав, що брак «життєвого простору» (*Lebensraum*) став на заваді реалізації потенціалу Німеччини; великим державам для розвитку потрібна була територія. Відповідно, Німеччина мала або здобути необхідну економічну та сільськогосподарську базу для свого піднесення, або ж скотитися до рівня третьорозрядної країни. Розлогі простори Росії вабили уяву; на думку Гітлера, їх населяли нікчемні недолюдки, яких німці могли поневолити. Німецьке завоювання слід було почати з винищення освічених еліт на слов'янських землях. Решту населення можна було або вбити, або вигнати, або перетворити на рабів. Такі ідеї пронизували все, що Гітлер, його німецькі піддані, цивільні та військові, робили протягом наступних п'яти з половиною років війни. Успішність чи провал програми Гітлера залежали від того, наскільки безжально діяло вище керівництво й наскільки ефективно сам Гітлер прищепив цю нелюдську ідеологію цивільним управлінським структурам і військовій машині, здатним виконувати його бажання. І те, й інше йому добре вдалося.

Серед деяких істориків останнім часом поширилося припущення, мовляв, «внутрішні» суперечності нацизму могли зрештою призвести до краху режиму. Така думка є вельми сумнівною. Можна погодитися, що внутрішні умови й економічні труднощі підштовхнули Третій Райх до війни, але це тільки увиразнює той факт, що війна та винищення інших народів було невід'ємною

складовою нацистської ідеології. На випадок, якби Гітлер переміг, його режим уже довів, що здатен знайти та мотивувати людей, потрібних для продовження функціонування системи.

Більшість лідерів та аналітиків лівого крила не помітили лиховісної сутності нацистської загрози. Лев Троцький зневажливо охрестив фашистський рух «людським пилом», а Йосиф Сталін доводив, що фашизм є останньою стадією капіталізму. На початку 1930-х комуністи нещадно критикували соціал-демократів, називаючи їх «соціал-фашистами» і руйнуючи в такий спосіб єдність лівих сил, особливо в Німеччині. Німецькі сталіністи були не меншими ворогами Республіки, ніж нацисти, хіба що не настільки вправними.

Звісно, багато хто посприяв приходу нацизму. Масова дезінформація, яку поширювали чиновники Ваймарської республіки, переконала більшість німців, що не Райх був винен у програші в останній війні та що німецьке військо не зазнало б поразки на фронті у листопаді 1918 року, якби євреї та комуністи не завдали «удару в спину». Німецька нація занурилася у почуття жалості до себе та самовиправдання, що зробило нацистську партію привабливою.

Початкові кроки

У стратегічному плані Німеччина виграла Велику війну. Її промислова база залишилася неушкодженою; вона втратила малоцінні території; тепер проти неї стояв лише один суперник (ослаблена Франція), а не три (Франція, Австро-Угорщина та Росія). Завдяки своїй розвиненій індустрії, вдалому розташуванню на континенті та кількості населення вона стала найбільшою економічною потугою в Європі, тоді як невеликі держави Східної Європи та Балкан опинилися під її політичним й економічним впливом.

Але всі ці переваги залишалися не поміченими народом, який відчував приниження від поразки 1918 року. На думку нацистів, повоєнне економічне становище Німеччини створювало значні перешкоди для повернення владної позиції Райху. Через обмеження у виробництві зброї, згідно з Версальським договором, навіть такі промислові велетні, як імперія Крупнів⁴, мали мінімальні можливості для військового виробництва. Так, в авіаційній промисловості працювало в 1933 році лише 4000 робітників, розподілених між кількома збанкрутілими виробниками, відомими радше своїми суперечками, ніж якістю продукції. Єдиною сировиною, якої вистачало Німеччині, було вугілля; запаси нафти, каучуку, заліза, нікелю, міді й алюмінію були обмежені або просто відсутні. Відповідно, Німеччина мусила імпортувати ці матеріали, а для цьо-

⁴ Круппи (нім. Krupp) – династія німецьких промисловців і Ессена, відома своїм внеском у розвиток сталеливарної галузі та зброярства (артилерії, боеприпасів тощо) не лише в Західній Німеччині, а й у Європі та світі. На початку XX ст. сімейний бізнес родини Крупнів, відомий як «Friedrich Krupp AG», став найбільшою компанією в Європі, а також був головним виробником зброї для Німеччини під час і Першої, і Другої світових воєн. – Прим. наук. ред.

го в 1930-ті роки потрібна була іноземна валюта, якої Німеччина не мала. Так само, як і в нарощуванні озброєння, німецьке виробництво не одразу досягло очікуваного рівня.

У лютому 1933 року Гітлер попереджав німецьких генералів, що Франція, якщо там з'являться справжні лідери, визнає загрозу з боку Німеччини й одразу мобілізує свої збройні сили. Якщо ж цього не станеться, Німеччина зможе зруйнувати європейську систему, навіть не змінюючи положень Версальського договору. Інтуїція не підвела Гітлера; у Франції не з'явилося лідерів, готових протистояти загрозі. Протягом підготовчих до війни років Гітлер майстерно керував дипломатією Німеччини попри військову слабкість Третього Райху. В 1933 році Німеччина вийшла з Ліги Націй, а наступного року підписала пакт про ненапад з Польщею, усунувши загрозу з боку Польщі на сході. Такі дипломатичні маневри цілковито заплутали супротивників Гітлера. Європейські країни, за рідкісними винятками, сподівалися на *розважливість*⁵ Гітлера, вважаючи, що зможуть ужитися з новим нацистським режимом.

У Британії багато хто в це повірив. Лише Черчилль попереджав: «Мене дивує самозаспокоєність міністрів перед страхітливими фактами, з якими ми знову стикаємося. Я вражено спостерігаю за бездумними юрмами, що ніжаться під літнім сонечком», і це тоді, коли за Північним морем «відбуваються жахливі речі. *Німеччина озброюється*»⁶. Це була справді самотня боротьба, яку вів Черчилль. Слова Джона Мілтона про ангела Авділа в поемі «Утрачений рай» схарактеризували б його якнайкраще: «Серед невірних вірив він єдиний; Серед зрадливців незчисленних був непорушним / Не знадженим, затьмареним чи переляканим»⁷.

Європейські настрої точніше передала лондонська «Таймс», реагуючи на здійснену Гітлером чистку лав SA (*Sturmabteilung*), воєнізованих формувань нацистської партії, коли було розстріляно кілька сотень нацистських бойовиків: «Гер Гітлер, хай би як оцінювати його методи, справді намагається перетворити революційний шал на помірковані та конструктивні зусилля й підвищити стандарти службовців націонал-соціалізму»⁸.

Ліві політичні сили попереджали про небезпеку фашизму, але розглядали це радше як внутрішню, а не зовнішню загрозу. У Британії Лейбористська партія закликала допомогти Іспанській республіці, яка боролася за своє життя, але голосувала проти будь-яких асигнувань на оборону протягом 1939 року. У Франції уряд Народного фронту Леона Блюма відхилив пропозиції Шарля де Голля щодо створення бронетанкових сил як запобіжника проти можливої військової агресії. Якщо Німеччина нападе, заперечував Блюм, бронетанко-

⁵ Тут і далі курсив авторів. – Прим. наук. ред.

⁶ Цитується за: Martin Gilbert, *Winston Churchill*, vol.5, 1922–1939 (London, 1976), p. 550.

⁷ John Milton, *Paradise Lost*, book V.

⁸ *History of the Times*, p. 78.